

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԻՐԵԱՆ

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Այս տարւայ մարտ 1-ին, Երեւանում, սրտի երկարատեւ հիւանսութիւնից, 70 տարեկան հասակում, վախճանւեց նշանաւոր գիտնական ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը:

Հանդուցեալը Շապին - Գարահիսարի շրջանից էր, հոգաբորժի վաւակ, ծնւած 1864 թ. մարտ 18-ին: Նախնական կրթութիւն ստացել էր գիւղի տէր - Թողիկեան դպրոցում: 1878 թ. զրկւել էր ծրնողներէց, բայց կարողացել էր շարունակել ուսումը, Երեւան բերելով առանձին ընդունակութիւն դժադրութեան մէջ: 1884 թ. ին համալսարանի արհեստագիտութեան ֆակուլտետում, Թորամանեանին յաջողեց անցնել Պոլիս եւ մի առ ժամանակ աշակերտութիւն անելով մի հիւան արհեստաւորի մօտ՝ պատրաստեց մտնելու համար Գեղարեստից ձեմարանը: 1888 թ. նա փայլուն քննութիւն տւեց եւ ընդունւեց ձեմարան, ուր այն ժամանակ դասախօսում էին Եւրոպացի եւ մի քանի հայ ու յոյն ուսուցչապետներ: ձեմարանում Թորամանեանը հինգ տարի հետեւեց ճարտարապետական ճիւղին, 1893 թ. աւարտեց փայլուն յաջողութեամբ՝ ստանալով պետական թոշակ՝ մասնագիտութիւնը Եւրոպայում կատարելագործելու համար: Վրա հասան, սակայն, հայկական հալածանքները, նշանակւած թոշակը մերժեց, եւ Թորամանեանը, 1896 թ. ին, հեռացաւ Պոլսից ու մինչեւ 1900 թ. դրադւում էր ճարտարապետութեամբ Բուլղարիայում: Այստեղ նրա գործերը զնացին բաւական լաւ. նա ոչ միայն օգնում էր իր արհեստներին, այլեւ անտեսում որոշ գումար, որով կարողացաւ անցնել Փարիզ՝ ուսումը շարունակելու յուսով: Փարիզում սակայն նրա յոյսերը չարգարացան. նիւթական միջոցների պակասը եւ լիզի անբաւարար ծանօթութիւնը արդելք եղան մտնելու բարձրագոյն դպրոց, եւ նա բաւականացաւ միայն դրաւարաններում աշխատելով եւ թանգարաններ այցելելով: Բայց երկար չկարողանալով գիմանալ՝ վերադարձաւ Բուլղարիա:

Փարիզում Թորամանեանը ծանոթացաւ բանասիրութեամբ եւ հայկական հնութիւններով զբաղող Կար. Բամաճեանի հետ, որ մտածում էր ճանապարհորդութիւն կատարել դէպի Կովկաս՝ Անիի աւերակները ուսումնասիրելու համար։ Այդ նպատակով նա դիմում էր արել հայ հարուստներին, բայց վերջիններից չօգտուելի արդիւնք չէր ստացել։ Նրան յաջողել էր մի փոքր գումար էլ ձեռք բերել *Société Asiatique*-ից։ Եւ համեստ միջոցներով նա մեկնեց Կովկաս՝ նախօրոք կանչելով եւ Թորամանեանին՝ լրացնելու համար իր թերին ճարտարապետութեան բնադաւառում։ Թորամանեանը, ողբերգած Անիի ճարտարապետական արեւստն ուսումնասիրելու հեռանկարից, թողեց Գործը եւ չտապեց միանալ Բամաճեանին։

1902 թ. Բամաճեանն ու Թորամանեանը արդէն Անիումն էին։ Բամաճեանը ենթադրում էր Անիում մի քանի շաբաթ եւ այդքան ժամանակը բաւական էր համարում հայկական ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրելու համար, մինչ Թորամանեանը պնդում էր, թէ դրա համար անհրաժեշտ է երկար տարիների անդուշ աշխատանք։ Եւ որովհետեւ նրանց նիւթական միջոցները բաւական չէին երկար աշխատանքի համար, որոշում է, որ Թորամանեանը մնայ Անիում, իսկ Բամաճեանը զնայ հայաբնակ խոշոր կենտրոնները եւ դրամ հաւաքէ Թորամանեանի աշխատանքների համար։ Մի քանի անյաջող փորձերից յետոյ, սակայն, Բամաճեանը վերադառնում է Փարիզ, իսկ Թորամանեանը մնում է Անիում, առանց նիւթական միջոցների։

Անիում Թորամանեանը ենթարկեց Ֆրիդրիսկան եւ բարոյական ծանր զրկանքների։ Նրան համեստ օգնութիւն էր ցոյց տալիս միայն էջմիածնի ներկայացուցիչ Միքայէլ վարդապետը, որ ինքն էլ հազիւ կարողանում էր զլուխ պահել։ Նրանք երկուսը ապրում էին կիսաւերակ մի նիւղի մէջ, առանց վառելիքի, գրեթէ միայն չոր հացով։ Սոված, ցնցոտի դարձած հագուստով՝ Թորամանեանը անկարող եղաւ շարունակել սկսած աշխատանքը։ Պատահական մարդկանց աջակցութեամբ նա կարողացաւ հասնել էջմիածին, բայց այստեղ նրա վիճակը ոչ միայն չբարելաւեց, այլ, ընդհակառակը, աւելի եւս վատթարացաւ։ Էջմիածնի համալսարանական միաբանները կասկածով ու հեղնանքով վերաբերեցին բարձրագոյն դպրոցի վկայականից զուրկ Թորամանեանին, նրան կոչում էին «վարպետ», այսինքն՝ պարզ որմնագիր եւ միջոց չուին աշխատելու։

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Խաչիկ վարդապետ Դատեանը կատարում էր Զարթոնցի պեղումները։ Ներսէս Շինող կաթողիկոսի

650 թւին կառուցած եկեղեցին ընդհանուրի հետաքրքրութեան առարկայ էր, եւ խաչիկը փնտրում էր ձեռնհաս մէկին, որ կարողանար վերականգնել եկեղեցու յատակադիրը: Խաչիկի հրաւերով Թորամանեանը անցաւ դործի եւ մի քանի լրացուցիչ պեղումներից յետոյ՝ դժեց եկեղեցու ճակատը եւ ներքին հատածները: Թորամանեանի յատակադիրով դուրս եկաւ երեք յարկանի կլոր մի եկեղեցի՝ զուտ հայկական զմբէթով: Այդ եկեղեցին շինող է. դարի հայ ճարտարապետների դադունիքն ու խիզախութիւնը ներքին երկու յարկերի կարգաւորման կիսաշրջանով շարւած նուրբ, դեղակերտ սիւների եւ, ինչպէս ինքը Թորամանեանն էր որակում, ութը «յանդուղն» կամարների դասաւորութեան մէջ էր:*)

Երբ Խաչիկ վարդ.ը Թորամանեանի կազմած յատակադիրը ներկայացրեց վկայեալ ճարտարապետներին, սրանք բոլորը ըմբոստացան չէնքի երեք յարկանի լինելու մտքի դէմ եւ մերժեցին ընդունել հայկական զմբէթի գոյութիւնը: Խաչիկը շատ հեշտութեամբ լուծեց խնդիրը. նա առաւ ու մկրատով կտրեց զմբէթը: Բնականաբար, դրանից յետոյ, յարաբերութիւնները Խաչիկի եւ Թորամանեանի միջեւ խանգարեցին, եւ վերջինս վերադարձաւ Անի, ուր 1904 թ. սկսած մասնակցեց Ակադ. Ն. Մառի կատարած պեղումներին:

Մառը 1892 թ. իվեր դբադւած էր Անիով: 1892 թ., Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովի նախաձեռնութեամբ եւ միջոցներով նա սկսեց կատարել պեղումներ, որ շարունակեց եւ 1893 թ.: Տասը տարւայ դադարից յետոյ, 1904 թ. Մառը նորից ձեռնարկեց այդ աշխատանքներին՝ եւ այնուհետեւ տարւէ տարի շարունակեց մինչեւ պատերազմի վերջը: Այժմ արդէն աշխատանքները կատարւում էին բացառապէս հայ մշակութային հիմնարկութիւնների ու անհատների եւ գլխաւորաբար Պետերբուրգի Հայ Եկեղեցական Խորհրդի տրամադրած նիւթական միջոցներով:

Աշխատելով Մառի հետ՝ Թորամանեանը ստացաւ որոշ նիւթական ապահովութիւն եւ ամբողջապէս նւիրեց իր սիրած դործին՝ հայ եւ, յատկապէս, Անիի ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան: Թորամանեանի կեանքում սկսեց մի նոր չրջան: Նա տեղ դտաւ աւագ. Մառին չրջապատող բարձր զարգացման տէր եւ գիտութեան անչափանդորէն ծառայող մտաւորականների մէջ եւ ինքն էլ ամբողջ էութեամբ յանձնեց գիտական՝ հետազոտական աշխատանքի: Անին յաճախ այցելում էին հայկական հին ճարտարապետութեան առաջնակարգ մասնագէտներ, որոնք կենդանի հե-

*) Տե՛ս Թ. Թորամանեանի յօդւածը, «Մուրճ», 1905 թ. № 5:

տաքըքրութիւն էին ցոյց տալիս զէպլի Թորամանեանի գործերը, վիճում էին նրա հետ, հաղորդում ու բացատրում զխտութեան կատարած նւաճումները այլ բնազաւուում : Բնական է, որ նման միջավայրում Թորամանեանը բոլորովին վերածնէր : Մտը խիստ բարձր էր զնահատում նրա բժախնդիր աշխատանքը, հետը առնում էր հայկական աւերակներն ալցելիւս, շատ անգամ նրան մենակ ուղարկում էր որոշ եկեղեցիների հետազոտութեան՝ չափելու եւ քննելու համար : Վերջապէս, իր հետ տարաւ նրան Վրաստան, ուր Թորամանեանը հնարաւորութիւն ստացաւ ծանօթանալու վրաց ճարտարապետութեան եւ հաւաքելու հարկաւոր տեղեկութիւններ : Եւրեք տարւայ լարւած աշխատանքից յետոյ, Թորամանեանից դուրս եկաւ ըստ ամենայնի զիտնականօրէն պատրաստւած մի հնադէտ ճարտարապետ :

1906 թւին Մտը պեղեց Գաղիկ Ա. Թագաւորի Ժ. դարի վերջը շինած եկեղեցին : Ժամանակակիցների վկայութեամբ այդ եկեղեցին Զւարթնոց եկեղեցու հարազատ պատճէնն էր : Պեղումները լիովին հաստատեցին այս վերջին փաստը : Նրանք հաստատեցին նաեւ, որ Թորամանեանի կազմած եւ խաչիկի կողմից այնպիսի բարբարոս վերաբերումի արժանացած Զւարթնոցի յատակագիծը ըստ ամենայնի ճիշտ էր, նոյնիսկ ճակատի նկարը ճշուեց ամբողջութեամբ : Բացի ճարտարապետական նիւթից, որ հնարաւորութիւն էր տալիս վերականգնելու Գաղիկ Ա.-ի եկեղեցու յատակագիծը, պեղումների ժամանակ գտնուեց եւ եկեղեցին շինողի արձանը՝ եկեղեցու կաղապարը ձեռքին : Այդ կաղապարի վարի մասը՝ առաջին երկու յարկերը մընացել էին անեղծ, որով ճշուեց, որ Թորամանեան վերականգնած Զւարթնոցի յատակագիծը բոլորովին համապատասխանում էր իրականութեան, մի հանգամանք, որ շատ բարձրացրեց Թորամանեանի վարկը, իբրեւ հայ հին ճարտարապետութեան մասնագէտի :

Անի հասնելու առաջին օրից իսկ Թորամանեանը յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց Ժ. դարում շինւած Առաքելոց եկեղեցու վրա, որ համարւում էր Կաթողիկէ մայր եկեղեցի : Իր մեծ մասով նամնացել էր դեանի երեսին եւ մատչելի էր զիտելու եւ չափելու համար : 1906 թ. Մտը այդ եկեղեցու շուրջը կատարեց հետախուզական աշխատանքներ, որոնք Թորամանեանին տւին խիստ հետաքրքրական տեղեկութիւններ եկեղեցու մեծութեան եւ յատակագծի մասին : Միեւնոյն ժամանակ, Թորամանեանը հետազոտեց ու չափեց Էջմիածնի մօտի Հոփսիսի եկեղեցին՝ շինւած 619 թ. եւ Մցիսեթի վրաց Ս. Սաչ եկեղեցին, որի շինութիւնը սկսւել էր 600 թականներին եւ վերջացել 619-ին :

Այս աշխատանքները Թորամանեանին ստիպեցին մտածել Հայաստանի հնագոյն եկեղեցիների տիպի մասին: Եւ նա եկաւ այն եզրակացութեան, որ Հայաստանի ամենահին եկեղեցու տիպ պէտք է համարել իջմիածնի տաճարը, որ սկզբնապէս կոչուած էր Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի, ապա՝ Շուղակաթ եւ, վերջապէս իջմիածին: 1908 թ. նա տեղափոխւեց իջմիածին եւ որոշեց զբաղւել հայ հնագոյն եկեղեցիների կառուցածքի խնդրով:

Նոյն ժամանակ, Թորամանեանի կեանքում տեղի ունեցաւ մի դէպք, որ զգալապէս բարւոքեց նրա դիրքն ու նշանակութիւնը: Ակադ. Մառը, դատելով Թորամանեանի ամենից աւելի հետաքրքրական աշխատութիւնները, մի յանձնարարական գրութեամբ ներկայացրեց Ռուսաստանի Գիտութեանց ձեռնարանին, որ այդ աշխատութիւնները քննելու համար կաղմեց գիտնականների մի յանձնախումբ: Այդ յանձնախմբի մէջ մտաւ նաեւ քրիստոնէական գեղարւեստի հռչակաւոր մասնագէտ ակադ. Ն. Կոնդակովը, որ խիստ նպաստաւոր վկայութիւն տւեց Թորամանեանի գործերի մասին՝ ընդգծելով ներանց կարեւոր արժէքը Արեւելքի քրիստոնէական արւեստի պատմութեան համար եւ պնդելով նրանց չուսափոյթ հրատարակութեան անհրաժեշտութեան վրա:

Համաշխարհային հռչակ վայելող գիտնականի այդքա՞ն քաջութեամբ կարծիքը չէր կարող չողելուրէլ Թորամանեանին եւ, բնականաբար, պիտի անդրադառնար նրա դիրքի վրա: Այժմ իջմիածնում նա ալիւս «վարպետ» չէր, այլ գիտնական հնագէտ – ճարտարապետ: Ապրում էր Գարեգին վարդ. Յովսէփեանի մօտ: Նրա առջեւ բաց էին բոլոր դռները. նա հնարաւորութիւն ունէր աշխատելու լաւագոյն պայմաններում:

Իջմիածնում Թորամանեանը աշխատեց հայ հնագոյն եկեղեցու տիպի պարզաբանման վրա: Այս նպատակով նա մանրադնին հետազոտութեան ենթարկեց իջմիածնի տաճարը եւ ուսումնասիրեց նրա շինութեան եւ բազմաթիւ վերակառուցումների ու նորոգութիւնների պատմութիւնը՝ սկզբից մինչեւ նորագոյն ժամանակները: Այդ ուսումնասիրութիւնների հիման վրա Թորամանեանը յանդեց այն եզրակացութեան, որ իջմիածնի տաճարը իր ներկայ ձեւով պահել է հնագոյն եկեղեցու հիմնական մասերը: Իր այդ եզրակացութիւնը հիմնաւորեց հետեւեալ փաստերով.

Յիշեցնենք ալստեղ մի քանի խօսքով այդ պատմութիւնը:

Ըստ աւանդութեան, իջմիածնի եկեղեցին շինւած է 303 թ. Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Տրդատ Թագաւորի կողմից, ուրեմն, հայերի քրիստոնէութիւն ընդունելու շրջանում: Յամենայն դէպս, հին-

կանգուն:*) Այս տւեալները հիման վրա Թորամանեանը անում է հետեւեալ խորհրդածութիւններն ու եղբայրացութիւնները:

Յայտնի է, որ Անիի Առաքելոց եկեղեցին կաթողիկէ եկեղեցի էր եւ շինւած էր 10-րդ դարում Դւինի կաթողիկէ եկեղեցու օրինակով: Այս վերջինն էլ, իր հերթին, Թորամանեանի ենթադրութեամբ, շինւած էր Էջմիածնի տաճարի օրինակով: Անիի եկեղեցին դրսից քառանկիւնի էր. քառանկիւնի պէտք է եղած լինէր եւ նրա նախատիպը: Միւս կողմից, դոյութիւն ունի Մցիսեթի վրաց Ս. Խաչ եկեղեցին, որ նոյնպէս կաթողիկէ էր եւ զարմանալի կերպով նրման էջմիածնի մօտի Ս. Հովսիփէի եկեղեցուն: Վրաց եկեղեցու շինութիւնը վերջացել էր 619-ին, իսկ Հովսիփէի եկեղեցին սկսել էր շինուել նոյն թւականին. սրանից Թորամանեանը եղբայրացում է, որ այդ երկու եկեղեցիներն էլ շինւած են մի երրորդի, այսինքն՝ Էջմիածնի օրինակով:

Մտը տւեց Թորամանեանին եւ այս առեղծւածի լուծումը. Ս. Խաչ եկեղեցին շինուել է վրաց Կիրիոն կաթողիկոսի օրով, որ, հաւանաբար, վճռական ձայն է ունեցել եկեղեցու տիպը որոշելու հարցում: Այս այն Կիրիոնն է, որ առաջնակարգ դեր ունեցաւ հայ եւ վրացի եկեղեցիների բաժանման խնդրում եւ որ վրաց կաթողիկոս դառնալուց առաջ, 7 տարի, եղել էր Էջմիածնի տաճարի աւագերէց: Բնական է, որ երբ նա ձեռնարկեց Վրաստանի կաթողիկէ եկեղեցու շինութեան, իրեւ նախատիպ ընդունեց Էջմիածնի եկեղեցին: Այն էլ պէտք է ասել, որ հայերի եւ վրացիների զեղարկատական ճաշակը, ինչպէս եւ բաղմաթիւ կրօնական աւանդութիւններն ու սովորութիւններ շատ նման էին միմեանց եւ եկեղեցիների բաժանումից յետոյ էլ դեռ երկար մնացին նման: Այդ նմանութիւնը մանաւանդ աչքի է ընկնում շինարարութեան բնագաւառում, որովհետեւ վրաց եկեղեցիներից շատերը, եթէ ոչ մեծ մասը, շինւած են հայերի ձեռքով:

Նախնական այս հտադոտութիւններով եւ տեսական հիմնադրումներով դոտեպնդւած՝ Թորամանեանը ձեռնարկեց Էջմիածնի տաճարի ուսումնասիրութեան: Նա դրսից ու ներսից ամենայն մանրամասնութեամբ չափեց եկեղեցին, հանգամանօրէն քննեց պատերի եւ հիմքի մատչելի մասերի կառուցւածքը եւ հանեց մի շարք եղբայրացութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը ի վիճակի էր հաստատելու

*) Առ. Դարիժեցիմ (էջ 201) առաջ է բերում Շահ Աքբասի եւ Ջուղայեցի հայ վաճառական Խոջա Նազարի խօսակցութիւնը, որի ժամանակ վերջինս աշխատում էր համագել Շահին, որ սա նոր եկեղեցի շինել տայ առանց հիմը քանդելու:

կատարած զխոռոչութիւններով: Եւ ամենայն ճշտութեամբ ապացուցեց, որ տաճարը նախապէս եղել է քառանկիւնի շէնք, որ եկեղեցուն խաչի ձեւ տուող կողքի թեւերը հետագայ ժամանակների, այսինքն՝ 7-րդ դարի դործ են: (Մտւել հասցնում է մինչեւ 9-րդ եւ նոյնիսկ 10-րդ դարը):

Թորամանեանի երկրորդ, նոյնպէս շատ կարեւոր եզրակացութիւնն այն է, որ հակառակ արտաքին քառանկիւնի ձեւին՝ եկեղեցին ներսից ունէր խաչի ձեւ. Ս. Հովսիփմէի, Մցխեթի Ս. Խաչի եւ Անիի Առաքելոց եկեղեցիների պէս: Այս խաչաձեւութիւնը առաջ էր գալիս նրանից, որ եկեղեցու չորս անկիւնները ունէին չորս սենեակներ, որոնք իրենց մէկ անկիւնով կցւած էին դմբէթը պահող չորս սիւններին: Այս չորս սենեակներն էլ ունէին արտաքին դուռ: Արեւելեան սենեակների դերը պարզ է. նրանք կատարում էին խորանի պաշտօն: արեւմտեան սենեակները, որ դուրկ էին եկեղեցու ներսի հետ հաղորդւելու հնարաւորութիւնից, Թորամանեանի ենթադրութեամբ, ծառայում էին նորահաւանների համար («երախայ», «նորահաւառ»), որոնք, օրինակ, յօյն եւ լատին եկեղեցիներում, հաղորդութիւնից առաջ, դուռն էին գնում, իսկ հայոց եկեղեցում մնում էին առանձին սենեակում: Իր ենթադրութիւնը հաստատելու համար Թորամանեանը օրինակ է բերում իր ծննդավայրի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր նոյնպէս կան արեւմտեան սենեակներ, որոնք եկեղեցուց բաժանւած են վանդակաձեւ պատերով: Փողոփուրդը այդ սենեակները կոչում էր՝ բէյնամազ սէֆիւսի: Թորամանեանը ցոյց է տալիս, որ էջմիածնի տաճարն էլ ունեցել է նման սենեակներ: Տաճարի արեւմտեան պատում նա յայտնաբերծել է զբսից զէպի սենեակը տանող մի դուռ: Հետագային, երբ սենեակը վերադառնալ է, դուռը ծածկւել է քարերով: Այդ դուռը պայտաձեւ էր, որ ցոյց է տալիս թէ պատը շինւած է եղել 6-րդ դարից առաջ, որովհետեւ յայտնի է, որ արարների Հայաստան դալուց յետոյ եկեղեցիների շէնքերից անհետանում են պայտաձեւ դռները:

Հաստատելով հայոց հնագոյն եկեղեցու արտաքին ձեւն ու ներքին յատկագիրը՝ Թորամանեանը դրադէպ նաեւ էջմիածնի տաճարի կտուրով: Նրա կարծիքով սկզբում կտուրը իջնում էր եկեղեցու երկու կողմերը. հետագային կտուրի այդ ձեւը նկատուել է անյարմար, տանիքը ծածկւել է եկեղեցու առանցքից մէկ կողմ իջնող նոր ծածկով: Այս ենթադրութեան ճշտութիւնը հաստատեց եւ ծերունի Սուքիաս եպ. Պարզեանը՝ պատմելով, թէ ինքը լսել է Մակար կաթողիկոսից, որ ուռն — պարսկական պատերազմի ժամանակ, 1828-ին, էջմիածինը գրաւել ու բերդի էր վերածել ուռն-

ների կողմից : Տաճարի տանիքի վրա միշտ կանգնած էին պահակ զինւորներ, որոնք, ցրտից պաշտպանւելու համար, յաճախ կրակ էին վառում : Դրանից վնասւել էր կտուրը : Երբ, պատերազմից յետոյ, ձեռնարկեցին կտուրի վերանորոգութեան եւ սկսեցին փոխել քարերը, պարզեց, որ վերի ծածկի տակ գոյութիւն ունի մի երկըրորդ, բոլորովին տարբեր ձեւի ծածկ : Այդ ծածկի մէջ երեւան են եկել գաղտնի պահարաններ, որոնց մէջ գտնւել են եկեղեցական անօթներ եւ կաթողիկոսական գաւազան :

Այս օրինակները, կարծում ենք, բաւական են ցոյց տալու համար, թէ Թորամանեանը որպիսի ուշադրութեամբ, ինչ խնամքով, սրամտութեամբ ու սիրով աշխատում էր եւ ինչպէ՞ս յաջողում էր տրամաբանական ու ճիշտ եզրակացութիւններ հանել տարբեր, յաճախ, ցան ու ցիր, իրարից կտրւած փաստերից ու դիտողութիւններից :

Անիում եւ Էջմիածնում կատարած 16 տարւայ աշխատանքի ընթացքում Թորամանեանը զիղեց առատ հում նիւթ — նկարներ, յայտագծեր, չափւածքներ, զծագրութիւններ, բացատրական գրւածքներ, յուշագրութիւններ, օրագրութիւններ եւայլն : Հայ նիւթական մշակոյթի համար անգնահատելի նշանակութիւն ունեցող այդ նիւթի մէկ շնչին մասն է միայն ցարդ հրատարակւած : 1913 թ. յայտնի գիտնական Ստրժիկովսկու հրաւերով նա մեկնեց Վիէննա, ուր մի շարք դասախօսութիւններ կարդաց համալսարանի կից Արեւելեան ճարտարապետութիւնների ուսումնասիրութիւնների համար կազմւած հաստատութեան մէջ : Այդ դասախօսութիւնները դրաւեցին գիտնական աշխարհի ուշադրութիւնը, եւ յիշեալ հաստատութիւնը Թորամանեանին յատկացրեց այդ տարւայ մրցանակը, յանձն առնելով միաժամանակ՝ ապահովել նրա աշխատութիւնների հրատարակութիւնը : Իր աշխատութիւնները ամբողջացնելու նպատակով լրացուցիչ հետազոտութիւններ անելու համար Թորամանեանը հետի նիւթերը թողնելով Վիէննայում, վերադարձաւ Հայաստան եւ պատերազմի պատճառով այլեւս չկարողացաւ յետ դնալ Վիէննա : Մի քանի տարի յետոյ, Ստրժիկովսկին ինքը օգտագործեց Թորամանեանի նիւթերը եւ հրատարակեց իր յայտնի երկհատոր աշխատութիւնը :

Պատերազմի ընթացքին Թորամանեանը շարունակեց աշխատել Հայաստանում : Թիւրքական արշաւանքը մեծ հարւած հասցրեց նրան : Անին մի անգամ եւս կործանւեց տարիների անդուլ ճիզերով հաւաքւած նիւթերը ցան ու ցրիւ եղան ու փճացան : Թորամանեանն էլ, շատերի հետ կորցնելով իր ունեցածը, փախաւ Թիֆլիս,

դարձ կապը եւ սերտ յարակցութիւնը շրջապատի նոյն կարգի նիւթերի հետ: Նա կարողացաւ հանել երբեմն յանգեցնութեան հասնող համարձակ եղբակացութիւններ: Եւ ստեղծեց որոշ, իրապաշտ ուղղութիւն հայ ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ:

Թորամանեանը սովորեց կարգաւ պատմութիւնը քարերի վրա եւ ստիպեց գորշ քարերին խօսել Հայաստանի դարաւոր անցեալի մասին: Թորամանեանը մեզ էլ սովորեցրեց լսել ու կարգաւ Հայաստանի քարերի լեզուն: Նա առաջին ուսուցիչն է մեր քարեղէն լեզւի: Այստեղ է նրա մեծութիւնը: Եւ դրա համար նա արժանի է հայ մտաւորական հասարակութեան երախտագիտութեան:

Փարիզ.

